

معرفی، توصیف و بررسی کتاب [Records of the Hajj] (تاریخ مستند سفر حج)

علی احمدی *

فریده امیرفرهنگی *

چکیده

تاریخ حج، با توجه به برگزاری همه ساله آن توسط مسلمانان جهان، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار و کانون توجه نویسندگان جهان بوده که مستشرقان نیز از این قاعده، مستثنی نیستند. جذابیت حج باعث شده که آنان نیز در این حوزه، قلم‌فرسایی کنند و درباره حج و تاریخ آن بنویسند و یا خود بدانجا سفر کنند و خاطرات خود از آن سرزمین را بنگارند. یکی از آثار جذاب و حجیم و قابل توجهی که در باره تاریخ حج نگاشته شده، کتاب *Records of the Hajj* با نام عربی *سجلات الحج* می‌باشد که در ده جلد به نگارش درآمده و در لندن به چاپ رسیده است. با توجه به اهمیت این نگاشته در موضوع حج و حرمین شریفین توسط مستشرقان، این مقاله بر آن است تا این کتاب مهم و حجیم را معرفی، توصیف و بررسی نماید.

کلیدواژه‌ها: *Records of the Hajj*، *سجلات الحج*، حج، مکه، مدینه، مکان‌های مقدس

---

* دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، مسئول کتابخانه و اسناد پژوهشکده حج و زیارت.
Aliahmady1355@yahoo.com
* دکترای مطالعات رسانه و مدرس زبان انگلیسی / amirfarhangi2002@yahoo.com

مستشرقان، اسلام‌شناسانی هستند که هر چند اکثر آنها مسلمان نیستند و یا حداقل در ابتدا مسلمان نبودند و بعدها مسلمان شدند لکن علاقه‌مند به مباحث اسلامی هستند. همین علاقه باعث جذب برخی از آنان به آیین اسلام گردیده و پس از مدتی کار در این حوزه، مسلمان شده‌اند. مقوله حج، در کنار دیگر حوزه‌های اسلامی، دارای جذابیتی است که باعث می‌شود، مستشرقان به سراغ آن بیایند و درباره آن، قلم‌فرسایی کنند. آنان یا در این باره کتاب می‌نویسند و یا با سفر به سرزمین وحی و نگارش خاطرات و دیدگاه‌های خود، دیدگاه و رویکرد نوی را در این حوزه، ایجاد می‌کنند. کتاب *Records of the Hajj* (سجلات الحج) در ده جلد، یکی از آثار ماندگار مستشرقان، در این باره است. این اثر، توسط انتشارات *Archive Editions* در سال ۱۹۹۳ میلادی در لندن در ده جلد، به دو زبان انگلیسی و عربی به چاپ رسیده و به نام‌های دیگری نیز معروف است:

Records of the Hajj: a documentary history of the pilgrimge to Mecca
Records of the Hajj: a documentary history of the pilgrimge to Mecca
Records of the Hajj: a documentary history of the pilgrimage

این اثر، در واقع تاریخ حج به همراه مستندات تاریخی است که گروه انتشاراتی *Archive Editions*، نسخه‌های بایگانی آن را تدوین کرده و به چاپ رسانده است.

این اثر در واقع، تاریخ مستند حج است و هر جلد، به موضوع و یا اتفاقات خاصی پرداخته که پیرامون حج، انجام شده است. نکته قابل توجه آن که از آثار مستشرقان غیر انگلیسی زبان، همچون فرانسوی و آلمانی و اسپانیایی نیز استفاده شده است.

جلد اول کلیاتی درباره ادعیه و زیارت خانه خدا و آداب و مناسک آن، آیات قرآن مرتبط با مباحث حج، آمادگی برای سفر حج، بنیان‌گذاری و توسعه حج اسلامی، تفکر و تعمق درباره کعبه و اهمیت و پیشینه حج، به عنوان یک نهاد اسلامی را بررسی کرده است. جلد دوم، درباره تاریخ حج در دوره‌های مملوکی و عثمانی (۶۳۰-۱۸۱۴) است. هر چند در مقدمه این جلد، تاریخ حج در دوران صدر اسلام، اموی و عباسی نیز به اختصار، توضیح داده شده است. جلد سوم و چهارم، به حج در دوران عثمانی ۱۸۱۴-۱۸۱۷ پرداخته و به عمده سفرنامه‌های مستشرقان در این دوران به حرمین شریفین، پرداخته است. جلد پنجم دوره سلطنت خاندان اشرف هاشمی (۱۹۱۶-۱۹۲۵) را بررسی کرده است. جلد ششم و هفتم، حاوی اطلاعات بسیار مهمی از دوره سعودی (۱۹۲۶-۱۹۳۵) و چگونگی روی کار آمدن آنهاست. در این

فصل، به تخریب‌های اماکن تاریخی نیز پرداخته شده است. جلد هشتم درباره توسعه حرمین شریفین در دوران سعودی و جلد نهم درباره بهداشت و سلامت در حج، تنظیم شده است. و جلد دهم این کتاب، شامل نقشه‌ها، نگاره‌ها و عکس‌هایی از حرمین شریفین و حجاز است:

جلد اول

v. 1. Pilgrim prayers, 'invocations, and rites

جلد اول این کتاب، به ادعیه و اذکار زیارت خانه خدا و آداب و مناسک آن می‌پردازد و در پنج فصل تنظیم شده است:

فصل نخست، به نمازها، دعاها و آیات قرآن کریم که مرتبط با مباحث حج است، اختصاص دارد؛ از جمله آیات: ۱۹۶-۱۹۹ سوره بقره، ۹۶-۹۷ آل عمران و ۲۶-۲۹ حج. در ادامه این فصل، آداب و اذکار هنگام ورود به مکه، دعای نیت طواف و طواف در هفت قسمت، دعای ملترم، دعای مقام ابراهیم و حجر اسماعیل آمده است. سپس به دعا و نیتی که می‌بایست در سعی صفا و مروه و در هفت قسمت خوانده شود و نیز دعای اتمام سعی، اشاره می‌کند. همچنین دعای وقوف در عرفات در روز نهم ذی‌الحجه، در ادامه آمده است. قسمت دیگر فصل اول، به ادعیه ویژه مدینه اختصاص دارد؛ از جمله این ادعیه، می‌توان به دعا در مرقده مطهر پیامبر ﷺ و دعا برای سلام و تحیت بر ابوبکر، اشاره کرد.

فصل دوم با عنوان «معنای تجربه حج»، سفر مقدس حج و آمادگی برای این سفر را توضیح می‌دهد. در این فصل، خواننده با اولین قدم از شروع مناسک حج، بستن احرام، مدت زمان محرم بودن، موارد احرام و شرایط ورود به احرام آشنا می‌شود. معرفی جده، مکه و کعبه، طواف خانه خدا و اذکار طواف، مطالب بعدی را تشکیل می‌دهند. صفا و مروه و مناسک ویژه سعی، همچنین منشأ و نیت سعی، زیارت، عرفات، وقوف، اذکار و ادعیه مربوط به عرفات، زیارت وداع با پیامبر ﷺ در مدینه، مزدلفه، منا، محل قربانی، جمرات، عمره بعد از حج و طواف وداع نیز به تفصیل توضیح داده شده است. قرب الهی، ورود به میقات، نیت، نماز در میقات، محرمان، کعبه، طواف، حجرالاسود، مقام ابراهیم، طواف و سعی، تقصیر، مشعر، منا، رمی جمرات، ذبح

اسماعیل و گفت‌وگوی بین پدر و پسر و تثلیث، از جمله مباحثی هستند که در پایان فصل دوم از جلد اول کتاب، و بر اساس آیات قرآن بررسی شده‌اند.

فصل سوم با عنوان «حضرت محمد ﷺ و بنیان‌گذاری و توسعه حج اسلامی»، ابتدا به بت‌پرستان عرب، قبیله قریش و نزاع آنان بر سر قدرت، چاه‌های تحت تملک قبیله قریش و بازسازی کعبه با حکمیت پیامبر ﷺ پرداخته است. سفر حج پیامبر ﷺ در سال هفت هجری و حجة‌الوداع، از دیگر مطالب این فصل است. در ادامه، کتاب/خبر مکه ازرقی، معرفی، و بخش‌هایی از آن ذکر شده است.

فصل چهارم به مشاهدات، تفکر و تعمق درباره کعبه و توصیف آن پرداخته و در این راستا، به برخی یادداشت‌های تاریخی درباره کعبه اشاره کرده است.

فصل پنجم، اهمیت و پیشینه حج، به عنوان یک نهاد اسلامی، را بررسی کرده است. این فصل، شامل مقاله «اهمیت زیارت در اسلام» به زبان فرانسوی و به قلم ژاک ژومیر (Jacques Jomier) و «راهنمای ابن الجوزی در مورد زیارت مکه» به قلم ژورف د ساموگی (Joseph de Somogyi) و مقاله «اعلامیه حج حضرت محمد ﷺ» نوشته ریچارد بل (Richard Bell) است.

ضمیمه جلد اول، توضیحاتی درباره مسجدالحرام، آیین‌های مذهبی و حجرالاسود به زبان فرانسوی را ارائه می‌دهد.

جلد دوم

v. 2. The early capital ،Mamluk ،and Ottoman periods (630 -1814)

جلد دوم از کتاب سجلات الحج، در هفده فصل به نخستین خلفای دوره‌های مملوکی و عثمانی (۶۳۰-۱۸۱۴) می‌پردازد.

در بخش اول از فصل اول، مطلبی درباره شجره‌نامه خلفا، آیه ۲۸ سوره حج و خطبه وداع پیامبر ﷺ در حج در روزهای یازدهم یا دوازدهم ذی‌الحجه اشاره دارد که به نقل از عبدالوحید حمید در کتاب *اسلام، راهی فطری*، صفحه ۲-۱۳۱ (لندن، ۱۹۸۹)

آمده است. در بخش دوم، شجره‌نامه خلفای راشدین، اموی و عباسی در قالب جدول، به نقل از کتاب *خاندان محمدی* اثر اس. لین پول (S. Lane Poole) (کنستابل، ۱۸۹۳) درج شده است. بخش سوم، نمایشی شماتیک (طرح‌واره) از کعبه، به عنوان مرکز جهانی نمازگزاران مسلمان (طلعت مدظمی، قاهره)، ارائه شده است.

فصل دوم، نگاهی اجمالی به حج در دوره اولین خلفای اموی و عباسی و اولین امیران مکه (۹-۹۲۳ق.) دارد. بخش نخست این فصل، حاوی چکیده کتاب *شفاء الغرام باخبار البلد الحرام* اثر فاسی است که از ترجمه آن با عنوان «تاریخ شهر مکه» نوشته فردیناند وستونفیلد (F. Wuestenfeld) (صفحات ۲۳۴-۳۰۱ انتشارات لایپزیگ، ۱۸۵۷) استفاده شده است. بخش دوم، نقشه‌هایی از مکه و مدینه از کتاب *جهان عرب، اماکن مقدس عربستان سعودی* (انتشارات فرانسوی) ارائه می‌دهد. بخش سوم، چکیده‌هایی از کتاب تاریخ طبری، ترجمه ام. جی جیوچی (M. J. de Goeje) (بریل، ۱۹۸۰) را دربردارد. بخش چهارم، شامل چکیده‌ای از کتاب *عربستان*، نوشته دی. جی. هوگارس (D. J. Hogarth) (آکسفورد، کلارندون، ۱۹۲۲) پیرامون شرفای عربستان، و بخش پنجم شامل چکیده‌ای از کتاب *تصویر کلی امپراطوری عثمانی* نوشته موراجا دوسون (Mouradja DOhsson) (پاریس، ۱۷۹۰) است.

بخش اول فصل سوم با عنوان «بحران‌های حج: طرح خلیفه برای جایگزینی اورشلیم با مکه در سال ۷۰ق.»، به تلاش‌های قرامطه برای تخریب کعبه در سال ۳۱۷قمری. اشاره دارد که از کتاب جولوس ولهاوزن (Julius Wellhausen) با نام *حکومت سلطنتی عرب و سقوط آن* (لندن، کورزن، ۱۹۲۷؛ چاپ اول، برلین، ۱۹۰۲) اقتباس کرده است. بخش دوم، شامل چکیده‌هایی از کتاب *رسانس اسلام* نوشته آدام مز (Adam Mez)، ترجمه صلاح‌الدین خدابخش و دی. اس. مارلیوس (D.S. Maroliouth) (لوزاک، ۱۹۳۷)، و بخش سوم، شامل چکیده‌ای از کتاب *خاطرات قرامطیان بحرین و فاطمیان* اثر ام. جی جیوچی (M. J. de Goeje) (بریل، ۱۸۸۶) است.

فصل چهارم از جلد دوم، با عنوان «زیارت‌ها و کارهای نیک هارون و زبیده در سال‌های ۱۷۳-۲۱۶ق.» در دو بخش ارائه شده و چکیده‌ای است از کتاب *دو ملکه بغداد* (ص ۱-۱۰۰ و ۷-۲۴۲) اثر نایا ابوت (Nabia Abbott) و نقشه مسیر زبیده از بغداد تا مکه

(انتشارات دانشگاه شیکاگو) و کتاب *تاریخ الرسل و الملوک نوشته طبری*، نشر ام. جی جیو جی (M. J. de Goeje)، سری سوم، جلد دوم، صفحات ۴-۶۵۱ و ۱-۷۴۰ (بریل، ۱۸۸۱م). فصل پنجم از جلد دوم، به زیارت‌های حلاج و فلسفه او از حج و به دار آویخته شدن او اشاره دارد. این فصل، چکیده کتاب کامل الشائبی با عنوان *حلاج به عنوان یک موضوع* (بغداد، ۱۹۷۷) است. نیز خلاصه‌ای از کتاب لوئیس مسیگنون (Louis Massignon) با عنوان *شور حسین ابن منصور حلاج، شهید عرفانی اسلام* در جلد ۲ (سوتر، پاریس، ۱۹۲۲ - چاپ مجدد گلیمارد، پاریس ۱۹۷۵). پایان این فصل، نمایشی است از مینیاتورهای قدیمی (نگهداری شده در کتابخانه ملی پاریس) که زائران کعبه را نشان می‌دهد.

فصل ششم به سفر و زیارت ناصر خسرو در سال‌های ۴۲۴-۴۳۹ قمری می‌پردازد. بخش اول این فصل، خلاصه‌ای از سفرنامه وی مبتنی به تصحیح و نگارش احمد ابراهیمی (وزارت فرهنگ و هنر، تهران، بی‌تا)، و بخش دوم چکیده ترجمه‌ای از کتاب *سفرها*، به کوشش دبلیو. ام. تاکستون جی آر (W. M. Thackston Jr) (کتابخانه پرسیکا، ۱۹۸۶) است.

فصل هفتم به زیارت ابن جبیر از حرمین شریفین می‌پردازد و شامل چکیده‌هایی از سفرهای ابن جبیر به قلم آر. جی. سی. برودهاست (R. J. C. Broadhurst) (کیپ، ۱۹۵۲) است. فصل هشتم به حج و شریف‌های بزرگ مکه در سال‌های ۱۱۸۷-۱۴۷۶ میلادی اشاره می‌کند و مطالبی از کتاب *حکمرانان مکه*، اثر جرالد دی گوری (Gerald de Gaury) (روی، نیویورک، ۱۹۵۰) در اختیار خواننده قرار می‌دهد.

فصل نهم درباره حج و سلاطین مملوکی است. بخش اول به حکاک‌هایی از مقامات مملوکی در قرن نوزدهم در کتاب *اعراب اثر ژاک برکو* (Jacques Berque) (پاریس، ۱۹۵۹)، و بخش دوم به زیارت مکه در دوران مملوکی اثر عبدالله انکاوی، مطالعات عرب، شماره ۱ (لندن، ۱۹۷۴) پرداخته است.

فصل دهم با عنوان زیارت مانسا موسی ماندینگو، پادشاه مالی در سال ۱۳۲۴ قمری، چکیده کتاب *کاروان‌هایی از صحرای قدیم* اثر ای. دبلیو بوویل (E. W. Bovill)، صفحات ۷۰-۷۵ (انتشارات دانشگاه اکسفورد، ۱۹۳۳) است.

در فصل یازدهم، خواننده با مطالبی در مورد سفر ابن بطوطه در اثری به نام *رحله ابن بطوطه*، صفحات ۷-۱۰۴ و ۳-۱۵۱ (قاهره: المكتبة التجارية الكبرى، ۱۹۳۸ م.) آشنا می‌شود.

فصل دوازدهم به سفر لودوویکو دی ورتهما (Ludovico di Varthema) و سایر مسافران مکه در قرن شانزدهم اشاره می‌کند. بخش نخست از کتاب *سفرنامه لودوویکو دی ورتهما از بولونیا* (یکی از شهرهای باستانی ایتالیا) از سال ۱۵۰۲ تا ۱۵۰۸ است. جان ویتتر جینز (John Winter Jines) متن ایتالیایی این کتاب را ترجمه کرده است (انتشارات آرگونات، ۱۹۲۸). بخش دوم متنی از جی لوی دلا ویدا (G. Levi Della Vida) با نام *زیارت مردی پرتغالی از مکه در قرن شانزدهم است که در مجله دنیای اسلام*، شماره ۳۲، هر تفورد، کانکتیکات، آمریکا، ۱۹۴۲ میلادی به چاپ رسیده و بخش نهایی اثر ریچارد هاکلیوت (Richard Hakluyt) با عنوان *سفرهای هوایی، دریایی و زمینی و کشف ملل انگلیسی است*. (جیمز مکلهوز، گلاسکو، ۱۹۰۴ م.)

فصل سیزدهم با عنوان *تلاش برای کنترل مکه، حمله به زائران در مسجدالحرام هنگام زیارت اولیا چلبی* اشاره دارد و برگرفته از کتاب *حکمرانان مکه*، اثر جرالد دی گوری (Gerald de Gaury)، صفحات ۱۴۸-۱۵۶ (روی، نیویورک، ۱۹۵۰) است.

فصل چهاردهم به موضوع زیارت جوزف پیتس (Joseoh Pitts) از مکه در سال ۱۶۸۷ می‌پردازد. بخش اول، شامل مطالبی از وی، با عنوان *حکایت مومنان از دین و منش پیروان محمد ﷺ* (تی. لانگمن، لندن، ۱۷۳۸)، و بخش دوم، شامل *تصاویری از طرح‌هایی با مداد و جوهر قهوه‌ای از مسجدالحرام و مکه در قرن هفدهم است*.

فصل پانزدهم، به توصیف سلاطین عثمانی به عنوان *خادمین و متولیان شهرهای مقدس، اماکن زیارتی، مناسک حج و کاروان‌های زیارتی در سال‌های ۱۵۵۱-۱۷۸۹* می‌پردازد. بخش اول، برگرفته از کتاب *تصویر کلی امپراطوری عثمانی* نوشته موراجا دوسون (Mouradja DOhsson) (پاریس، ۱۷۹۰)، و بخش دوم *شجره‌نامه سلاطین عثمانی در سال‌های ۱۲۸۱-۱۹۲۴* بعد از میلاد (کتاب *راهنمای مطالعات خاورمیانه*) است. بخش سوم به مقاله‌ای در مجله *جنتلمن*، جلد ۲۸، نوامبر ۱۷۵۸ اشاره دارد و بخش نهایی، چکیده‌ای از گزارش آقای جورج بالدوین (George Baldwin) با عنوان *از اسکندریه تا وزارت امور خارجه، چاپ لندن (۱۷۸۹)* است.

در فصل شانزدهم از جلد دوم، خواننده با موضوع حج و دیدار علی بیگ از اماکن مقدس در سال‌های ۱۸۰۳-۱۸۰۷ در اثری به نام *سفرهای علی بیگ* به زبان اسپانیایی و به قلم دومینکو بدیا و لبلیچ (Domenico Badia y Lebllich)، جلد دوم، صفحات ۴۷-۱۴۴ (انتشارات لانگمن، ۱۸۱۶) آشنا می‌شود.

آخرین فصل جلد دوم (فصل هفدهم)، درباره حج و جنبش وهابیت و حمله به اماکن مقدس و دخالت مصریان در سال‌های ۱۷۸۳-۱۸۱۴ می‌پردازد. بخش اول، به دفتر *خاطرات سفر در داخل عربستان* نوشته جولوس آیوتینگ (Julius Euting) اشاره دارد که ترجمه آن را ای. گیوم (A. Guillaume) با عنوان *جنبش وهابیت انجام داده و در نشریه جهان عرب*، شماره ۱۰۶، ۲۲ اکتبر ۱۹۱۸ به چاپ رسیده است. بخش دوم برگرفته از کتاب *فرهنگ جغرافیایی خلیج فارس، عمان و عربستان مرکزی*، نوشته جی. اس لوریمر (J. S. Lorimer) (کلکته، ۱۹۱۵) است. بخش‌های بعدی، حاوی ترجمه گزارشی از زوآر ایرانی (بمبئی، ۱۸۰۳) است. در بخش پنجم، کتابی از جی. ال بورکهارت (J. L. Burckhardt) با عنوان *یادداشت‌هایی پیرامون بادیه نشینان و وهابی‌ها*، صفحات ۸۷-۱۰۱ (لندن، ۱۸۳۱) ارائه می‌شود. دو بخش آخر، درباره شورای بریتانیا از اسکندریه تا وزارت امور خارجه (لندن، ۱۸۱۳)، و چکیده‌ای از نامه شورای بریتانیا از قاهره تا وزارت امور خارجه (لندن، ۱۸۱۴) می‌باشد.

جلد سوم

v. 3. The ottoman period (1814 -1887)

جلد سوم از کتاب *سجلات حج*، با عنوان دوره عثمانی ۱۸۱۴-۱۸۸۷ در نوزده فصل تنظیم شده است.

فصل یک به سفر جی. ال بورکهارت (J. L. Burckhardt) و جیووانی فیناتی (Giovanni Finati) به مکه و مدینه در سال‌های ۱۸۱۴-۱۸۱۵ با توجه به کتاب *سفرهایی در عربستان* (هنری کولبرن، لندن، ۱۸۲۹) می‌پردازد. در فصل دوم، خواننده با مشاهدات خانم میرحسن علی در سال‌های ۱۸۱۶-۱۸۲۸ با توجه به کتابش، *مشاهداتی در مورد مسلمانان هند*، (انتشارات دانشگاه آکسفورد، ۱۹۱۷) آشنا می‌شود.

فصل سوم به موضوع حج و اماکن مقدس از دیدگاه ریچارد بورتون (Richard Burton)، سفر به مکه در سپتامبر ۱۸۵۳، بنابر اثر وی با عنوان *روایت شخصی از زیارت مدینه و مکه* (لندن، ۱۸۵۵) اشاره می‌کند.

در فصل چهارم به بررسی و توصیف کاروان‌های حج از مبدأ دمشق، و حضور سلطان در عزیمت کاروان از مصر در سال ۱۸۶۳ پرداخته شده است. این فصل شامل سه بخش است. بخش نخست چکیده‌ای در مورد *کاروان زیارتی سوریه* در شهرهای مقدس اسلام اثر آر. تیرس (R. Tresse) (شومت، پاریس، ۱۹۳۷) است. در بخش دوم چکیده‌ای از ایزابل بورتون (Isobbel Burton) با نام *زندگی داخلی سوریه* (هنری اس. کینگ و شرکاء، لندن، ۱۸۵۷) ارائه می‌شود. بخش نهایی این فصل، حاوی بخشی از نامه کنسول بریتانیا از اسکندریه به وزارت امور خارجه لندن است.

فصل پنجم از جلد سوم کتاب حاضر به شکوائیه علیه رفتار سبعانه ترکیه نسبت به زائران در سال ۱۸۶۶ می‌پردازد. در فصل ششم به موضوع ورود و نمایش پرده مقدس کعبه در قاهره (۱۸۶۷) می‌پردازد و گزارش‌هایی از توماس رید (Thomas Reade) در پایان موسم‌های زیارت سال‌های ۱۸۶۹، ۱۸۷۰ و ۱۸۷۱ ارائه می‌دهد.

فصل هفتم این جلد پیرامون کشتی‌های زیارتی پرجمعیت خارجی از مبدأ پنانگ، سنگاپور و بنادر هند، نظارت بر گذرنامه‌ها و قوانین کشتیرانی بحث می‌کند. این فصل حاوی مباحثی پیرامون مکاتبات کنسول بریتانیا در جده با وزارت امور خارجه دولت بمبئی، با نماینده سیاسی مقیم در عدن و با وزارت امور خارجه در لندن است.

در فصل هشتم به زیارت جی. اف کین (Jhon F. Keane) (حاج محمد امین) از شهر مکه در سال‌های ۷۸ - ۱۸۷۷، و چکیده‌ای از کتابش، با نام *شش ماه در مکه: موضوع زیارت مکه محمدی* (انتشارات برادران تیسنلی، ۱۸۸۱) اشاره می‌شود. فصل نهم اطلاعاتی آماری در مورد تعداد زائرانی که در سال‌های ۱۸۷۶ - ۱۸۷۸ از مسیر دریا وارد مکه شدند، در اختیار خواننده قرار می‌دهد. حملات به زائران در جاده‌های بین مکه، مدینه و طائف در ماه‌های آگوست - اکتبر ۱۸۸۰ موضوع فصل دهم از جلد سوم است. قتل تبعه هندی در مسجد الحرام، بدنامی شریف بزرگ مکه، کشور نابسامان حجاز در دسامبر ۱۸۸۰ در فصل یازدهم بررسی می‌شود.

در فصل دوازدهم به موضوع حج به عنوان منبع اشتغال و درآمد مردم مکه، آموزش در مکه، مشاهداتی در مورد زائران در جاوه (۱۸۸۰) و ورود شریف بزرگ جدید به مکه در سال ۱۸۸۲ پرداخته می‌شود. در این فصل به چکیده‌هایی از یادداشت‌های اسنوک هرگرانجی C. (Snouck Hurgronje) (عبدالغفار) با نام مکه در سال‌های آخر قرن نوزدهم (بریل، لیدن، ۱۹۳۱) و مکاتبات کنسول بریتانیا در جدّه با وزارت امور خارجه در لندن اشاره می‌شود. گزارش موسم حج سال ۱۸۸۴ در فصل سیزدهم از جلد سوم کتاب آمده است. این گزارش به دست آقای توماس جاگو (Thomas Jago)، کنسول بریتانیا در جدّه، و خطاب به وزارت امور خارجه، و در رابطه با نامه‌های ارسالی به دولت هند و گزارش مشروح معاون وزیر تهیه شده است.

فصل چهاردهم به موضوع تلاش‌های بریتانیا برای بهبودی شرایط سفر زائران، انتصاب مسئول سفر، مشکلات زوار بومی در بازه زمانی اکتبر ۱۸۸۴ تا فوریه ۱۸۸۵ و مکاتبات بین دولت هند و مسئول سفر می‌پردازد. فصل پانزدهم گزارشی از موسم حج سال ۱۸۸۵ در اختیار خواننده می‌گذارد. این گزارش از سوی عبدالرزاق، معاون کنسول در جدّه، و برای توماس جاگو (Thomas Jago)، کنسول بریتانیا در جدّه تهیه شده بود. تأثیر شرایط اقتصادی محلی بر حج سال ۱۸۸۵ و گزارش جاگو، کنسول بریتانیا در جدّه با عنوان «درآمدها و مالیات در ولایت حجاز» سال ۱۸۸۶ موضوع فصل شانزدهم از جلد سوم کتاب است.

فصل هفدهم به گزارش حج در سال ۱۳۰۳ قمری (۱۸۸۶) اشاره می‌کند. این گزارش مورخ ۲۳ مار ۱۸۸۷ از طرف معاون کنسول جدّه، و خطاب به کنسول جدّه تهیه شده است. فصل هجدهم گزارشی در مورد ممنوعیت زیارت مکه از سوی سودان در سال ۱۸۸۷ ارائه می‌دهد. این گزارش از سوی کنسول بریتانیا در جدّه، و خطاب به سفارت بریتانیا در قسطنطنیه (۱۸۸۷) تهیه شده بود.

فصل پایانی جلد سوم کتاب به گزارش موسم حج در سال ۱۳۰۴ قمری می‌پردازد. این گزارش مورخ ۱۵ فوریه ۱۸۸۷، و از سوی معاون کنسول جدّه، و خطاب به کنسول جدّه نوشته شده بود.

v. 4. The Ottoman period (188 - 1915)

جلد چهارم از کتاب *سجلات حج*، با عنوان دوره عثمانی (۱۸۸۸ - ۱۹۱۵)، و در ۲۱ فصل تهیه و تنظیم شده است.

فصل یک، به ادعای بدرفتاری با زائران کیپ در سال ۱۸۸۸ و گزارش کنسول مقیم جده به سفارت بریتانیا، قسطنطنیه و افشای مکاتبات با والی حجاز و شریف اعظم مکه و نسخه‌ای از عریضه زائران می‌پردازد.

در فصل دوم به موضوع استفاده تجاری از حج از طریق فروش اجباری بلیت و فروش کتاب‌های قرآن در سال‌های ۱۸۸۸ - ۱۸۸۹ و مکاتبات والی حجاز و کنسول بریتانیا در جده و همچنین مکاتبات مترجم کنسولگری بریتانیا در جده و معاون کنسول اشاره دارد.

موضوع فصل سوم این جلد، نارضایتی زائران و اهالی حجاز در مورد تلاش شریف مکه برای کسب امتیاز انحصاری سفر زائران هندی در سالهای ۱۸۸۹ - ۱۸۹۰ و مکاتبات کنسول بریتانیا در جده با سفارت بریتانیا در قسطنطنیه و نیز مکاتبات با وزارت امور خارجه دولت هند است. در فصل چهارم خواننده با موضوع موقعیت قبائل و حملات آنها به کاروان‌های زیارتی در طی سال‌های ۱۸۹۲ - ۱۸۹۳ و مکاتبات کنسول بریتانیا در جده با وزارت امور خارجه در لندن و سفیر بریتانیا در قسطنطنیه آشنا می‌شود.

فصل پنجم به بحث پیرامون حمایت از زائران مالایی و سایر زوار در قبال سوء استفاده‌های تجاری در سال‌های ۱۸۹۳ - ۱۸۹۵ و مکاتبات و تلگراف‌های والی حجاز و تعدادی از زوار سنگاپوری با کنسول بریتانیا در جده و سفیر بریتانیا در قسطنطنیه می‌پردازد. حادثه مسجد الحرام در مکه و مناقشه با والی حجاز بر سر هزینه شترهای کاروان زیارتی، ناآرامی‌های قبیله‌ای و حملات به کاروان‌های زیارتی و به دنبال آن مکاتبات کنسول بریتانیا در جده با سفیر بریتانیا در قسطنطنیه و والی حجاز موضوع فصل ششم است.

در فصل هفتم به مکاتبات کنسول بریتانیا در جده و والی حجاز در خصوص صندوق امداد زوار برای مراسم جشن ملکه ویکتوریا در سال ۱۸۹۷ و هزینه‌های

تحلیل شده بر دوش زائران مالایی و جاوه‌ای، آمار حج سال‌های ۱۸۹۹-۱۹۰۰ و ترجمه متن نامه والی حجاز به کنسول بریتانیا در جده پرداخته شده است.

گزارش حج سال ۱۳۱۷ قمری موضوع فصل هشتم، و یادداشت‌هایی در مورد حج سال ۱۹۰۱ به قلم آر. پی. اچ. لامنس (R. P. H. Lammens) در نشریه نقد و بررسی گرایش به مسیحیت، شماره ۷، ۱۹۰۲ موضوع فصل نهم است. گزیده‌هایی از سفر حج حاجی خان و ویلفرید اسپاروی (Wilfried Sparroy) در سال ۱۹۰۲ با توجه به کتاب با زائران مکه، نوشته جان لین (John Lane)، ۱۹۰۵ در فصل دهم، آورده شده است. گزارش حج سال ۱۳۲۳ قمری موضوع فصل یازدهم است. این گزارش به موسم حج با عنوان «گزارش حج سال ۱۹۰۵ - ۱۹۰۶» اشاره دارد.

فصل دوازدهم به موضوع کاروان زیارتی سوری عازم مکه در سال‌های ۱۹۰۷ - ۱۵۰۳، و چکیده‌هایی از نوشته آر. تیرس (R. Tresse) با نام زیارت سوری و اماکن مقدس اسلام (انتشارات شومت، پاریس، ۱۹۳۷) می‌پردازد. موضوع فصل سیزدهم، تجدید قانون اساسی ترکیه و تاثیر آن بر حج (گزارش حج ۱۹۰۹)، ورود زائران موسم جدید حج و شریف اعظم جدید مکه، جدول تعرفه‌های سفر حج زائران هندی در سال ۱۹۰۸ و مکاتبات بین کنسول بریتانیا در جده با سفیر بریتانیا در قسطنطنیه و دولت هند است. گزارش حج سال ۱۳۲۶ قمری (۱۹۰۹) با امضای محمد حسین، معاون کنسول بریتانیا در جده، موضوع فصل چهاردهم از جلد چهارم کتاب است.

فصل پانزدهم به حملات به کاروان‌های حج، راه آهن حجاز، گزارشی در مورد راهنماهای حج و موقعیت کلی حج در سال ۱۹۰۹ و مکاتبات بین کنسول بریتانیا در جده با سفیر بریتانیا در قسطنطنیه و وزارت امور خارجه بریتانیا در لندن در خصوص حملات بادیه‌نشینان به راه آهن حجاز می‌پردازد. این فصل همچنین حاوی گزیده‌هایی از گزارش به وزارت امور خارجه بریتانیا و راه آهن حجاز در اثری موسوم به راه آهن حجاز و زیارت مسلمانان (انتشارات دانشگاه ایالتی وین، ۱۹۷۱) است.

فصل شانزدهم اطلاعاتی در مورد زیارت ای. جی. بی. ویویل (A. J. B. wavell) در سال ۱۳۲۶ قمری، دو سال حبس او در یمن، چکیده‌ای از اثر او به نام زائر معاصر

در عربستان (کنستابل، ۱۹۱۳) و مکاتبات معاون کنسول بریتانیا در حدیده با سفیر بریتانیا در قسطنطنیه در اختیار خواننده قرار می‌دهد. گزارش حج سال ۱۳۲۷ قمری و گزارش حج آن سال به قلم دکتر عبدالرحمان، معاون کنسول در جدّه، و ارائه جدول آماری در مورد ورود و خروج زائران، موضوع فصل هفدهم است.

در فصل هجدهم، خواننده در جریان موضوع مالیات تعیین شده برای زائران هندی و حمله به کاروان آنها در مسیر جدّه - مکه در سال ۱۹۱۰ و مکاتبات کنسول بریتانیا در جدّه با قسطنطنیه قرار می‌گیرد. گزارش حج سال ۱۳۲۸ قمری و مکاتبات کنسول با سفیر بریتانیا در قسطنطنیه موضوع فصل نوزدهم است. سفر زیارتی از ایران در سال‌های ۱۹۱۰ - ۱۹۱۱ و چکیده‌هایی از نوشته‌های ح. کاظم‌زاده، معاون بازرس سابق امور اقتصادی کنسولگری کل ایران در جدّه، (انتشارات لورو، پاریس، ۱۹۱۲) موضوع فصل بیستم است. فصل نهایی از جلد چهارم کتاب به گزارش حج سال ۱۳۳۳ قمری (۱۹۱۵) می‌پردازد.

جلد پنجم

v. 5. The Hashimite period (1916 - 1925)

جلد پنجم از کتاب *سجلات حج* با عنوان دوره هاشمی (۱۹۱۶ - ۱۹۲۵)، و در پنجاه و هشت فصل تهیه و تنظیم شده است.

فصل اول از جلد پنجم به موضوع پیشینه تاریخی، یادداشت‌ها و شجره‌نامه خاندان شریف‌های هاشمی مکه و روابط آنها با خلفا و سلاطین عثمانی می‌پردازد. در این فصل چکیده‌هایی از کتاب *آشوب در عربستان* اثر اسنوک هرگرانجی (Snouck Hurgronje) (استاد زبان عربی دانشگاه لیدن و مستشار وزارت دولت استعماری هلند در سال ۱۸۸۹) ارائه می‌شود (انتشارات پوتنام و نیکربوکر، نیویورک و لندن، ۱۹۱۷).

فصل دوم به موقعیت سیاسی حج - شورش اعراب اثر شریف حسین، واکنش مسلمان و نامگذاری ترکی علی حیدر به عنوان امیر جدید مکه و ادعای شریف حسین به عنوان پادشاه ملت عرب و رهبر مذهبی در سال ۱۹۱۶ می‌پردازد. در این فصل به چکیده‌هایی از *نشریه اعراب*، شماره ۵۰ (۱۹۱۷) و شماره ۵ با عنوان «شورش اعراب در حجاز» (۱۹۱۶)، همچنین بیانیه شریف

مکه در سال ۱۹۱۶ به همراه ترجمه آن از کتاب *پادشاه حجاز و استقلال اعراب* (انتشارات هیمن کریستی و لیلی، لندن، ۱۹۱۷)، و چکیده‌هایی از نشریه *اعراب* شماره ۹، ۱۱ و ۱۴ با عنوان امیر جدید مکه، شماره ۲۰ با عنوان ترجمه بیانیه شریف حیدر، شماره ۲۷ و ۲۹ با عنوان «حجاز: فرضیه سلطنت»، و در نهایت تلگرام‌هایی از شریف عبدالله بن حسین به وزیر امور خارجه ایالات متحده آمریکا (بایگانی ملی آمریکا، واشنگتن دی سی) اشاره شده است.

فصل سوم به زیارت و محامل سال ۱۹۱۶ و چکیده‌هایی از نشریه *اعراب* شماره ۲۳، ۲۰ و ۲۴ با عنوان «محمل» و ۲۶ می‌پردازد. فصل چهارم گزارشی از حج سال ۱۳۳۴ قمری (۱۹۱۶) و چکیده‌هایی از نشریه *اعراب*، شماره ۲۶ ارائه می‌دهد. در فصل پنجم، شرح حالی از حج و موضوع زیارت به قلم جی. اس. کادری (J. S. Kadri) و چکیده‌ای از نشریه *اعراب* شماره ۲۶، ۲۹، ۳۴ و شماره ۶۳ در اختیار خواننده قرار می‌گیرد.

فصل ششم، حاوی گزارشی از حج سال ۱۳۳۵ قمری (۱۹۱۷) و مکاتبات وزارت امور خارجه دولت هند با مقام کمیساریای مصر در خصوص گزارش کلی زیارت مکه در سال ۱۹۱۸ است. فصل هفتم به یادداشت‌هایی در مورد حج سال ۱۳۳۵ قمری (۱۹۱۷) و مطوف‌ها و امامان حج می‌پردازد. زائران نجدی، آمار حج و محافظان کلید کعبه از دیگر موضوعات این فصل است. چکیده‌ای از گزارش موسوم به «موقعیت شورش شریفی» نشریه *اعراب* شماره ۶۵ (۱۹۱۷)، گزارش مقدماتی زیارت رسمی، نشریه *اعراب* شماره ۶۷، یادداشت‌هایی در مورد حج اخیر، نشریه *اعراب*، شماره ۷۳ و یادداشت‌هایی در مورد «خانه شبی» (بنی شبیه) نیز در این فصل آمده است.

فصل هشتم به احداث آسایشگاه زائران بریتانیایی در مکه (۱۹۱۸-۱۹۱۹) و مکاتبات وزارت امور خارجه با وزیر خزانه‌داری، یادداشت ژنرال کلیتون به دفتر اعراب و تلگراف وزارت امور خارجه دولت استعماری به دول حاشیه تنگه هرمز می‌پردازد. در فصل نهم، موضوع زیارت از مبدأ هند شرقی تحت استعمار هلند و موقعیت زائران عربی در سال ۱۹۱۸ بررسی می‌شود. همچنین این فصل، به مکاتبات بین سرکسول، فرمانده قوای نظامی، دول حوزه تنگه هرمز و دولت هند، همچنین تلگرافی از وزارت امور خارجه بریتانیا در لندن به قاهره و برگزیده‌ای از نشریه *اعراب*، شماره ۱۰۴ (۱۹۱۸) می‌پردازد.

فصل دهم گزارشی از حج سال ۱۳۳۶ قمری (۱۹۱۸) و گزارشی کلی در مورد سفر زیارتی به قلم کاپیتان وی. پی. کوچران (W. P. Cochrane)، ارائه می‌دهد.

فصل یازدهم تمهیدات لازم برای انتقال محمل و سفر حج از مبدأ کویت را توضیح می‌دهد و گزارش‌های بیشتر در مورد زیارت مکه (۱۹۱۸) و مکاتبات بین مقامات بریتانیایی و مصری در خصوص گشت دریای سرخ (۱۹۱۸)، مقاله حج اثر استنلی میلریا (Stanley Mylrea) از شماره ۱۰۹ نشریه عربستان فراموش شده (۱۹۱۹)، چکیده‌ای با نام زیارت ۱۹۱۸ از شماره ۱۰۷ نشریه اعراب (۱۹۱۸)، در اختیار خواننده می‌گذارد.

فصل دوازدهم به موضوع تسلیم مدینه در برابر قوای ترک و تعیین ملک حسین به عنوان پادشاه و حج سال ۱۹۱۹، تلگراف‌هایی از مصر به وزارت امور خارجه بریتانیا در لندن (۱۹۱۹) و چکیده‌هایی از موضوع تسلیم مدینه به قلم اچ. گارلند (H. Garland)، نشریه اعراب، شماره ۱۰۹ و ۱۱۰ با عنوان مرقه پیامبر ﷺ می‌پردازد. آینده خلافت و حذف موانع زیارت مکه از سوی هند شرقی مستعمره هند، تبلیغات بریتانیا در دفاع از شرفای مکه، دستورالعمل‌هایی برای حج آتی (۱۹۱۹)، مکاتبات بین دول مصر، هند و بریتانیا (۱۹۱۹) موضوع بحث فصل سیزدهم است.

فصل چهاردهم به بررسی موضوع زیارت مکه از مبدأ ترکیه و عراق از طریق سوریه در سال ۱۹۱۹ می‌پردازد و به مکاتبات بین وزرای امور خارجه بریتانیا و هند و تلگراف‌هایی از نماینده سیاسی مقیم در بغداد (۱۹۱۹) اشاره می‌کند. فصل پانزدهم گزارشی از حج ۱۳۳۷ق و چکیده‌هایی از گزارش حج ۱۹۱۹ از سرهنگ ویکری ارائه می‌دهد.

فصل شانزدهم به ارزیابی مقایسه‌ای از حج ۱۹۱۹ و رفاه زائران بی‌بضاعت حج ۱۹۲۰ می‌پردازد. مکاتبات وزارت آموزش هند و چکیده‌هایی از گزارش‌های حج (۱۹۲۰) بخشی از این فصل است. فصل هفدهم به موضوع حج نیروهای هند در سال ۱۹۱۹ و چکیده‌هایی از نشریه اعراب، شماره ۱۰۹ (۱۹۱۹) و مکاتبات بین دفاتر مرکزی مصر با وزارت امور خارجه بریتانیا در لندن (۱۹۱۹) اشاره دارد. تحمیل مالیات و سوء استفاده از زائران، زائران متوفا، کاهش تعداد زائران مالایی، تلاش‌های ملک حسین برای کنترل قرنطینه در سال‌های ۱۹۱۹-۱۹۲۰، چکیده

گزارش‌های ارسالی از جده با نام «موقعیت امیر علی و عبدالله» و گزارش‌های سیاسی سرهنگ ویکری، عامل بریتانیا در جده در سال ۱۹۲۰، از موضوعات فصل هجدهم است.

در فصل نوزدهم خواننده با مطالبی در مورد تردد زائران، سیاست‌گذاری و امنیت زائران هندی در مدینه در سال‌های ۱۹۱۹-۱۹۲۰، تلگراف‌های مقیم سیاسی در بغداد به دولت هند، چکیده گزارش‌های جده در سال ۱۹۲۰ از سوی سروان ایوب خاب، سروان حسین نصیرالدین و گزارش‌هایی از جده با عنوان «متفرقه» آشنا می‌شود. انتقال زائران و مشکلات مرتبط با آن در سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۲۱، چکیده گزارش‌های سیاسی سروان ویکری از جده، گزارش‌های سیاسی با عنوان «کاروان‌های مدینه»، موضوع کمبود شتر، مطالب برگرفته از روزنامه قبله، همچنین گزارش‌هایی از جده با عنوان «بهبود شرایط زیارت» و «شرایط زیارت» موضوعات فصل بیستم از جلد پنجم کتاب هستند.

فصل بیست و یکم به موضوع ابن سعود (که بعدها با نام ملک عبدالعزیز شناخته می‌شود)، ملک حسین، خیزش جنبش وهابی و موضوع حج در سال ۱۹۲۰، مکاتبات بغداد با دفتر وزارت امور خارجه هند در لندن، چکیده گزارش سیاسی سروان ویکری در سال ۱۹۲۰، تلگراف‌هایی از قاهره به وزارت امور خارجه و مکاتبات بین مأمور عالی‌رتبه دولت در بغداد، عامل سیاسی در بحرین و وزارت امور خارجه هند و ترجمه نامه‌های آل سعود به عامل سیاسی در بحرین می‌پردازد.

فصل بیست و دوم موضوع شکایات و عریضه‌های زائران هندی و کمیته حج کراچی را بررسی می‌کند. در فصل بیست و سوم، به گزارش حج سال ۱۳۳۸ قمری (۱۹۲۰) اشاره می‌شود و فصل بیست و چهارم به شهرت ملک حسین در میان زائران، خروج زائران و کنترل گذرنامه‌ها، اعاده گزارش مربوط به تمهیدات راهنماهای حج، چکیده گزارش‌های ارسالی از جده در مورد خروج زائران بی‌بضاعت از عربستان و نیز گزارشی با عنوان «امتناع ملک حسین از پذیرش گذرنامه‌های خارجی» به همراه تلگراف سرگرد بیتون به ملک حسین در گزارش جده و چکیده گزارش درباره زائران هندی می‌پردازد.

فصل بیست و پنجم به برنامه‌هایی برای بهبود وضعیت زیارت و ارتقای جایگاه ملک حسین در هند و ایران (۱۹۲۰-۱۹۲۱)، چکیده گزارش‌های ارسالی از جده، گزارش‌های سروان نصیرالدین و نیز مطالبی از روزنامه القبله اشاره می‌کند. مالیات بر زائران، موضوع زائران متوفای در سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۲۱ و چکیده گزارش‌های ارسالی از جده در خصوص این دو موضوع در فصل بیست و ششم آورده شده است. فصل بیست و هفتم به تمهیداتی برای زیارت از مبدأ کراچی و نسخه‌ای از گزارشی با نام «حامی زائران کراچی» اشاره دارد. فصل بیست و هشتم به کاروان‌ها و وضعیت جاده‌ها، زائرانی از نجد، کرایه شتر، حمایت از شیعیان در سال ۱۹۲۱، چکیده گزارش‌های ارسالی از جده، زیارت مدینه، دولت محلی و شایعات رایج، زیارت امیر فیصل در سال ۱۹۲۱ می‌پردازد. فصل بیست و نهم حاوی گزارش حج در سال ۱۳۳۹ قمری (۱۹۲۱)، مکاتبات کنسول و عامل بریتانیایی در جده و گزارش‌های سروان سلامت اله و مأمور بهداشت هندی در سال ۱۹۲۲ است.

در فصل سی‌ام خواننده با موضوعات ارزیابی زیارت‌های معاصر، مشکلات اعزام و استرداد زائران بی‌بضاعت، مرگ زائران در مدینه در سال ۱۹۲۱، چکیده گزارش‌های ارسالی از جده، گزارش از زائران مدینه و انتقال زائران ایرانی آشنا می‌شود. تعرفه‌های زیارت و مالیات بر زائران موسم جدید حج در سال ۱۹۲۲، موقعیت قبائل و خطراتی که زائران را تهدید می‌کرد، کسب مجوز لازم برای زائران شیعه جهت اقامه نماز در مسجد پیامبر ﷺ از موضوعات فصل سی و یکم است. امنیت عمومی و اعزام زائران از منطقه نجد (۱۹۲۲) و مکاتبات بین مقامات داخلی و خارجی در این خصوص از موضوعات فصل سی و دوم است.

بریتانیای کبیر و حج سال ۱۹۲۲ و مکاتبه ملک حسین در حجاز با وزیر امور خارجه بریتانیا موضوع فصل سی و سوم است. فصل سی و چهارم به کاهش تعداد زائران حج و انتصاب مسئول جدید بریتانیایی در ارتباط با حج در سال ۱۹۲۲ می‌پردازد. در فصل سی و پنج گزارشی از حج سال ۱۳۴۰ قمری (۱۹۲۲) و مکاتبات کنسول بریتانیا در جده بالرد کورزون ارائه می‌شود. سوء مدیریت و خطرات حج، کلاهبرداری هند از زائران بی‌بضاعت، نگرانی بریتانیا و توجه به راه‌حل‌ها در حج سال‌های ۱۹۲۲-۱۹۲۳، موضوعات فصل سی و ششم از جلد پنجم کتاب را تشکیل می‌دهد. فصل سی و هفتم شرحی از زیارت سال ۱۹۲۲،

تبلیغات فلسطینیان، زائران ایرانی و کنسول جدید ایران، سرقت‌های صورت گرفته در عرفات، استرداد زائران بی‌بضاعت در سال ۱۹۲۲ ارائه می‌دهد. برگزیده‌ای از گزارش‌های ارسالی از جده در این خصوص نیز در این فصل آمده است.

موضوعات حج، وظایف زائران و قوانین مرتبط، دیدار سلطان عثمانی، بازگشت کاروان مدینه و دیگر مسائل سال ۱۹۲۲-۱۹۲۳ در فصل سی و هشتم آورده شده است. فصل سی و نهم به زیارت از مبدأ نجد و حملات اخوان (۱۹۲۳) و مکاتبات ابن سعود با کمیساریای عالی در بغداد می‌پردازد و شامل چکیده گزارش جده و چکیده روزنامه تایمز (۱۹۲۳) است. مناقشه ملک‌حسین در مورد محمل ارسالی از مصر و امتناع او از پذیرش هیئت پزشکی مصر در حج سال ۱۹۲۳، چکیده‌هایی از گزارش ارسالی از جده و بریده روزنامه‌های دیلی کرونیکل و تایمز از موضوعات فصل چهل جلد پنجم کتاب است.

فصل چهل و یکم گزارشی از حج ۱۳۴۱ق، (۱۹۲۳) ارائه می‌دهد و فصل چهل و دوم به موضوع زیارت لرد هدلی (۱۹۲۳) می‌پردازد. سفر او، در اثری با نام زیارت مکه در نشریه جامعه سلطنتی آسیای مرکزی (لندن، ۱۹۲۴) چاپ شده است.

در فصل چهل و سوم به اقدام مسلمانان در محکوم کردن ملک‌حسین و مدیریت حج اشاره می‌شود. شرح حال زیارت زائران مالایی، واکنش بریتانیا به نارضایتی هندیان بریتانیایی در طی حج سال ۱۹۲۳-۱۹۲۴ و چکیده‌ای از مقالات با نام دیدگاه مسلمانان، و نشریه مالایی اطلاعات سیاسی، از موضوعات مندرج در فصل چهل و سوم است. فصل چهل و چهارم به انتقال زائران از طریق کشتی و قوانین اعزام آنها، هلاکت زائران در طول سفر دریایی و وضعیت موجود در جده در سال ۱۹۲۳ می‌پردازد.

موضوعات حج، ورود زائران جدید، ثبت نام زائران مالایی، آتش گرفتن کشتی بخار با نام «فرنگستان»، پیش‌بینی‌هایی برای حج سال آتی و موقعیت محمل در مصر از موضوعات فصل چهل و پنجم است. فصل چهل و ششم به واکنش مسلمانان در برابر شرایط زیارت و تأثیر آن بر سیاست بریتانیا (۱۹۲۴) و مکاتبات مرتبط با این دو موضوع، و فصل چهل و هفتم به مکاتبات انگلیس - حجاز در مورد شرایط زیارت (۱۹۲۴) می‌پردازد. فصل چهل و هشتم گزارشی از حج سال ۱۳۴۲ قمری ارائه می‌دهد. ناتوانی زائران در رسیدن به مدینه (۱۹۲۴)

موضوع فصل چهل و نهم است. فصل پنجاه به تحولات سیاسی و پیشرفت آل سعود و اشغال مکه در سال ۱۹۲۴ و چکیده گزارش ارسالی از جده در این خصوص می‌پردازد.

پایان موسم حج و بازگشت زائران و جبران خسارت وارد آمده بر آنها و نقض مقررات قرنطینه (۱۹۲۴)، موضوع فصل پنجاه و یک است. فصل پنجاه و دوم به نگرانی بریتانیا در مورد حج به عنوان وسیله‌ای برای تبلیغات بلشویکی می‌پردازد. فصل پنجاه و سه سیاست بریتانیا در مورد حج آتی (۱۹۲۵) را بررسی می‌کند. در فصل پنجاه و چهار به موضوعات خصومت‌های بین هاشمیان و وهابیان، مدیریت جدید حج و تغییر تردد زائران (۱۹۲۵) پرداخته می‌شود. فصل پنجاه و پنج گزارشی از حج سال ۱۳۴۳ قمری (۱۹۲۵) ارائه می‌دهد. زیارت الدن راتر (۱۹۲۵) موضوع فصل پنجاه و ششم است. فصل پنجاه و هفت حاوی گزارش‌ها و توضیحات مکمل در مورد زیارت مکه (۱۹۲۵) است. فصل پایانی جلد پنجم به ادعای ابن سعود در تسلط بر اماکن مقدس، مخالفت حجاز و ادامه مناقشات، تسخیر جده و سقوط و تبعید ملک‌علی (۱۹۲۵) می‌پردازد.

جلد ششم

v. 6. The Saudi period (1926 - 1935)

جلد ششم از کتاب سجلات حج با عنوان دوره سعودی (۱۹۲۶-۱۹۳۵)، در بیست و نه فصل تهیه و تنظیم شده است.

فصل یک از جلد ششم به تثبیت حاکمیت ابن سعود (ملک‌عبدالعزیز) بر اماکن مقدس، ورود زائران موسم جدید حج، تخریب مقابر (۱۹۲۶) و مکاتبات ابن سعود با مقامات داخلی و خارجی می‌پردازد. در این فصل گزیده گزارش‌های ارسالی از حج و مقاله‌ای از روزنامه‌های تایمز (لندن، ۱۹۲۶) و لاک ناو دیلی (۱۹۲۶) آورده شده است. فصل دوم به حادثه محمل (۱۹۲۶)، مکاتبات بین کنسول بریتانیا در جده با وزارت امور خارجه بریتانیا در لندن و تلگراف‌هایی از طرف دولت هند می‌پردازد. فصل سوم گزارشی از حج سال ۱۳۴۴ قمری (۱۹۲۶) ارائه می‌دهد. توضیحات مکمل در مورد حج سال ۱۳۴۴ قمری، فتوای علمای مدینه و زیارت سردار اقبال علی‌شاه (۱۹۲۶) از موضوعات فصل

چهارم است. در این فصل به چکیده‌هایی از گزارش ارسالی از جده و مقالاتی از روزنامه تایمز نیز اشاره شده است. در فصل پنجم به آمادگی برای حج آتی، تبادلات ارزی و ورود اولین زائران حج (۱۹۲۷) اشاره شده است. امنیت و حج و ترس از انتقام خون کشته‌شدگان حادثه سقوط محمل در سال گذشته (۱۹۲۶) از موضوعات فصل ششم است. در فصل هفتم خواننده با موضوعات استفاده از زائران و تجار روسی در گسترش تبلیغات روسیه، کمونیسیم و هند شرقی تحت استعمار هلند، مسیر زائران روسی و زیارت از مبدأ ایران (۱۹۲۷-۱۹۲۸) آشنا می‌شود. در این فصل چکیده گزارش‌های ارسالی از جده نیز آورده شده است. فصل هشتم گزارشی از حج ۱۳۴۵ق، (۱۹۲۷) ارائه می‌دهد. در فصل نهم به بازگشت زائران، تأسیس کارگاه محلی برای بافت و دوخت پرده کعبه، ثبت زائران متوفا و غیره (۱۹۲۷) اشاره شده است. زیارت محمد اسعد (۱۹۰۰ - ۱۹۹۲م.) از حرمین شریفین، از مستشرقان مسلمان با نام اصلی لئوپولد ویس (Leopold Weiss) و اثر او به نام *جاده‌ای به مکه*، موضوع فصل دهم است.

فصل یازدهم گزارشی از حج سال ۱۳۴۶ قمری (۱۹۲۸) ارائه می‌دهد. در فصل دوازدهم به خروج زائران از عربستان اشاره، و شرحی از حج سال ۱۹۲۸ ارائه می‌شود. فصل سیزدهم گزارشی از حج سال ۱۳۴۷ قمری (۱۹۲۹)، و فصل چهاردهم گزارشی از حج سال ۱۳۴۸ قمری (۱۹۳۰) در اختیار خواننده قرار می‌دهد. در فصل پانزدهم شرحی از حج سال ۱۳۴۸ قمری و بررسی‌های آماری حج از مبدأ هند شرقی تحت استعمار هلند (۱۹۳۰) ارائه می‌شود. گزارش و پیشنهادات مربوط به شرایط کشتی‌های حامل زائران (۱۹۳۱) موضوع فصل شانزدهم است. فصل هفدهم، موضوع انتصاب کمیته ناظر بر حج، گزارش کمیته مزبور و شرح مرتبط با آن (۱۹۳۰-۱۹۳۱) را بررسی می‌کند. فصل هجدهم گزارشی از حج سال ۱۳۴۹ قمری (۱۹۳۱) ارائه می‌دهد. فصل نوزدهم به نارضایتی شیعیان از تبعیض‌ها، شرح زیارت مسلمانان ایرانی و افغانی و نیازهای مرتبط با حرم‌های مقدس می‌پردازد. سفر نواب بها والپور به اماکن مقدس (۱۹۳۱) موضوع فصل بیستم است. در فصل بیست و یکم به موقعیت اقتصادی و تلاش‌های لازم برای جلب زائران بیشتر، ورود زائران و سخنرانی ملک‌العزیز خطاب به زائران (۱۹۳۲) پرداخته می‌شود. فصل بیست و دوم گزارشی از حج سال ۱۳۵۰ قمری (۱۹۳۲) در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد. توهین به مقدسات و سر بریدن (۱۹۳۲) موضوع فصل بیست و سوم است. فصل

بیست و چهارم گزارشی از حج سال ۱۳۵۱ قمری (۱۹۳۳) ارائه می‌دهد. در فصل بیست و پنجم خواننده با زیارت لیدی کوبالد (۱۹۳۳) آشنا می‌شود. فصل بیست و ششم گزارشی از حج سال ۱۳۵۲ قمری (۱۹۳۴) ارائه می‌دهد. کاهش تعداد زوار و تلاش برای افزایش محبوبیت حج، بعد چینی حج، موضوعات فصل بیست و هفتم است. فصل بیست و هشتم به تحولات حمل و نقل موتوری و هوایی برای زائران، هزینه حمل و نقل و مسیرهای جدید مشرف به مکه در سال‌های ۱۹۳۱-۱۹۳۵ می‌پردازد. در فصل بیست و نهم به کشتی‌زیارتی «علوی»، برنامه کشتیرانی، تأمین غذا و مایحتاج آن در سال‌های ۱۹۳۴-۱۹۳۵ اشاره شده است.

جلد هفتم

v. 7. The Saudi period (1935 - 1951)

جلد هفتم از کتاب سجالات حج با عنوان دوره سعودی (۱۹۵۱ - ۱۹۳۵)، در شصت و دو فصل تهیه و تنظیم شده است.

فصل یکم از جلد هفتم کتاب به تحولات حمل و نقل موتوری و مسیرهای حج از ایران و سوریه در سال ۱۹۳۵ می‌پردازد. فصل دوم حاوی گزارشی از حج سال ۱۳۵۳ قمری (۱۹۳۵) است. در فصل سوم به موضوع تلاش برای ترور ملک‌العزیز در مسجدالحرام (۱۹۳۵) پرداخته می‌شود و چکیده‌هایی از گزارش جده و تلگراف وزیر مختار بریتانیا در جده خطاب به وزارت امور خارجه در لندن (۱۹۳۵) و نیز چکیده‌ای از ام‌القری، شماره ۵۳۸ (مارس ۱۹۳۵) ارائه شده است. فصل چهارم توصیفی از زیارت پادشاه سابق افغانستان، نواب بهاولپور (یکی از شهرهای ایالت پنجاب پاکستان) و دیگران (۱۹۳۵) و چکیده‌هایی از گزارش جده در این خصوص ارائه می‌دهد.

فصل پنجم به فعالیت سیاسی فلسطینی‌ها و طرح آنها برای ایجاد باشگاهی برای زائران فلسطینی (۱۹۳۵) می‌پردازد و در کنار چکیده‌های مختلف در این خصوص، به برگزیده‌ای از الجامعه العربیه (۱۹۳۵) اشاره می‌کند. موضوع فصل ششم تبلیغات و حج سال ۱۹۳۵ است. فصل هفتم گزارشی از حج سال ۱۳۵۴ قمری (۱۹۳۶) ارائه می‌دهد. در فصل هشتم خواننده با موضوعات نارضایتی و شکایت از راهنماهای حج، ایجاد دفتر تبلیغات زیارت مکه،

نقل وانتقال زائران و هزینه‌های مرتبط و هزینه‌های خیرات از جمله «صندوق پیاستر» (Piastre Fund) (آگوست ۱۹۳۶ - فوریه ۱۹۳۷) آشنا می‌شود. فصل نهم به مذاکرات مقامات سعودی - مصری در خصوص ارسال محمل و پرده کعبه اشاره دارد و حاوی اطلاعاتی در مورد مکاتبات مقامات ذی‌ربط و چکیده‌هایی از روزنامه صوت الحجاز و ام‌القری (۱۹۳۷) است.

فصل دهم به موضوعات مناقشه بر سر حجرالاسود، میزان بردباری و هابیت در مقابل شور و شوق مذهبی، انتصاب امیر حج (۱۹۳۷) و مکاتبات مقامات بریتانیایی، عربستانی و مصری در این خصوص می‌پردازد. فصل یازدهم گزارشی از حج سال ۱۳۵۵ قمری (۱۹۳۷) ارائه می‌دهد. فصل دوازدهم به بررسی عزیمت ملک‌العزیز از مکه، تأخیر در امر حمل و نقل، زائران ترک، فیلمی از مکه و غیره می‌پردازد و چکیده‌هایی از گزارش‌های ارسالی از جده ارائه می‌دهد.

فصل سیزدهم به سیاست‌ها و حج، تبلیغات ایتالیا و زیارت از مبدأ اتریره، زیارت از مبدأ یمن و حوادث رخ داده در این خصوص، ملاقات با جوانان حجازی و مسئله فلسطین می‌پردازد و در این رابطه به مکاتبات وزیر مختار بریتانیا در جده با وزارت امور خارجه در لندن اشاره می‌کند. در فصل چهاردهم روابط عربستان سعودی با دولت هند، منافع زائران هندی دوره استعمار بریتانیا و عزیمت خان‌بهادر احسان الله به سفر حج بررسی می‌شود.

جنبه‌های مالی سفر حج و زیارت مکه در سال ۱۹۳۷ موضوع فصل پانزدهم، ورود اولین زائران به مکه در سال ۱۳۵۶ قمری (۱۹۳۷-۱۹۳۸) موضوع فصل شانزدهم از جلد هفتم کتاب است. فصل هفدهم، گزارشی از حج سال ۱۳۵۶ قمری (۱۹۳۸) ارائه می‌دهد. در فصل هجدهم به هدایایی برای اخوان، ملاقات زائران با وزیر مختار بریتانیا، تصاویری از زیارت، حمل و نقل زوار با شتر، زائران بی‌بضاعت و سیستم تقریر به همراه چکیده‌هایی از گزارش ارسالی از جده می‌پردازد. در فصل نوزدهم گزارشی از حج سال ۱۳۵۷ قمری (۱۹۳۹) ارائه شده است. علاقه مردم ژاپن و چین به زیارت مکه، موضوع فصل بیستم است و در فصل بیست و یکم به تأثیرات جنگ جهانی دوم، توسعه تبلیغات ورود زائران (۱۹۳۹) پرداخته می‌شود.

فصل بیست و دوم گزارشی از حج سال ۱۳۵۸ قمری (۱۹۴۰) ارائه می‌دهد. شرح حج سال ۱۳۵۸ قمری و زیارت از مبدأ لیبی و شرق آفریقا در دوره استعمار ایتالیا موضوع فصل بعدی است. در فصل بیست و چهارم به تبلیغات و تأثیر موقعیت جنگ بر زیارت مکه (۱۹۴۰) اشاره می‌شود. گزارش حج سال ۱۳۵۹ قمری (۱۹۴۱) در فصل بیست و پنجم آمده است. تمایل فرانسه آزاد به ترغیب حج سوری، رفع محرومیت سفر زائران ایرانی، کمک مالی به ملک عبدالعزیز و تصمیم وی برای عدم ادای فریضه حج (۱۹۴۱-۱۹۴۲) موضوع فصل بیست و ششم از جلد هفتم است. فصل بیست و هفتم گزارشی از حج سال ۱۳۶۰ قمری (۱۹۴۱) ارائه می‌دهد. در فصل بیست و هشتم به سخنرانی ملک عبدالعزیز خطاب به زائران (۱۹۴۲) اشاره می‌شود. موضوع حمل و نقل زائران با خودرو و شتر و ورود زائران ایرانی (۱۹۴۲-۱۹۴۴) در فصل بیست و نهم بررسی می‌شود. فصل سی، گزارشی از حج سال ۱۳۶۲ قمری (۱۹۴۳) ارائه می‌دهد.

سخنرانی ملک عبدالعزیز و صبری ابوالاسا پاشا خطاب به زائران، موضوع بحث فصل سی و یکم است. در این فصل گزارشی از حج مردم فلسطین (۱۹۴۳) نیز ارائه می‌شود. در فصل بعدی خواننده با موضوعات بی حرمتی نسبت به مسجدالحرام، مجازات فرد خاطی و تأثیر این موضوع بر روابط عربستان سعودی با ایران (۱۹۴۵ - ۱۹۴۳) آشنا می‌شود. فصل سی و سوم خلاصه‌ای از حج سال ۱۳۶۳ قمری (۱۹۴۴) و سخنرانی شاهزاده فیصل بن عبدالعزیز (۱۹۴۴) ارائه می‌دهد. فصل سی و چهارم راهنمای رسمی حج ۱۹۴۴ است و گزارش حج سال ۱۳۶۳ قمری (۱۹۴۴) در فصل بعدی آورده شده است. فصل سی و ششم به موضوع معافیت زائران نیجریایی از پرداخت هزینه زیارتی (۱۹۴۵-۱۹۴۶) می‌پردازد. زیارت مسلمانان روسیه (۱۹۴۵) موضوع بحث فصل سی و هفتم است.

در فصل بعد موضوعات نارضایتی زائران و دیدگاه آنها نسبت به راهنمایان حج و ملک عبدالعزیز، ملک فاروق پادشاه مصر و دول خارجی (۱۹۴۵) بررسی می‌شود. مجموع هزینه‌های حج و برآورد درآمد عربستان سعودی از محل حج (۱۹۴۵) در فصل سی و نهم بررسی می‌شود. همچنین خدمات حمل و نقل زائران و هزینه‌های مرتبط (۴۶ - ۱۹۴۵) در فصل چهل از جلد هفتم بررسی می‌شود. فصل چهل و یکم گزارشی از حج سال ۱۳۶۴ قمری (۱۹۴۵) به دست می‌دهد و در فصل بعد به سخنرانی

ملک عبدالعزیز خطاب به زائران (۱۹۴۵) اشاره شده است. فصل چهل و سوم به موضوع ایجاد واحد امور حج می‌پردازد و میزان درآمد خالص حج سال ۱۳۶۴ قمری (۱۹۴۵) را تخمین می‌زند. فصل چهل و چهارم گزارشی از حج سال ۱۳۶۵ قمری (۱۹۴۶) ارائه می‌دهد. فعالیت تبلیغاتی در میان زائران (۱۹۴۷) موضوع فصل بعدی است. طرح تحریم حج و متعاقباً تصمیم به عدم افزایش تعرفه‌ها، موقعیت هیئت مسلمانان سراسر هند و سفر زائران از مبدأ آفریقا (۱۹۴۷) در فصل چهل و ششم از جلد هفتم بررسی شده است.

تنظیم تاریخ حج و غیبت ملک عبدالعزیز از حج سال ۱۹۴۷ موضوعات فصل چهل و هفت است و جنبه‌های مالی و اقتصادی حج سال ۱۳۶۷ قمری (۱۹۴۸) در فصل بعدی آمده است. زیارت ابوبکر سراج‌الدین (۱۹۴۹) موضوع فصل چهل و نهم است. فصل پنجاه گزارشی از حج سال ۱۳۶۸ قمری (۱۹۴۹) ارائه می‌دهد. فصل پنجاه و یکم به سخنرانی ملک عبدالعزیز از بیت‌الله می‌پردازد و موضوعاتی همچون زیارت مفتی اورشلیم، شکایات مرتبط با حج و پوشش خبری مطبوعات سوری را بررسی می‌کند. تعرفه‌های حج (۱۹۵۰) موضوع فصل پنجاه و دو است و در فصل بعدی به سفر زیارتی از مبدأ نیجریه (۱۹۵۰) پرداخته می‌شود.

فصل پنجاه و چهار به سفر زیارتی مردم فیلیپین (۱۹۵۰) اشاره دارد و در فصل پنجاه و پنج به سفر حج مردم مراکش (منطقه اسپانیایی) و کمک اسلامی به مردم فلسطین (۱۹۵۰) پرداخته شده است. فصل پنجاه و شش، شامل مصاحبه با ولیعهد سعودی و اقداماتی برای مقابله با تبلیغات کمونیستی در میان زائران (۱۹۵۰) است. در فصل پنجاه و هفتم زیارت مردم افغانستان و استان سین - کیانگ (۱۹۵۰) بررسی می‌شود. فصل پنجاه و هشت گزارشی از حج ۱۳۶۹ ق، (۱۹۵۰) ارائه می‌دهد. گزارش آمریکا از طوفان مکه و حج سال ۱۳۶۹ قمری (۱۹۵۰) موضوع فصل پنجاه و نهم است. فصل شصتم به تغییرات و تعمیرات مسجدالنبی در مدینه (۱۹۵۱) اشاره می‌کند. نقد شرایط حج از سوی مصریان، ارزیابی حج، زائران برجسته و اقدام جهت ارباب افراد به اصطلاح زائر (۱۹۵۱) موضوعاتی است که در فصل شصت و یکم بررسی شده است. فصل نهمایی جلد هفتم گزارشی از حج ۱۳۷۰ قمری (۱۹۵۱) در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد.

v. 8. The Saudi period (since 1952)

جلد هشتم از کتاب سجلات حج به موضوع حج از سال ۱۹۵۱ می‌پردازد و در پنجاه و دو فصل تهیه و تنظیم شده است.

فصل یکم از جلد هشتم کتاب به موضوعات تعرفه‌های سفر زیارتی، کنترل مبادلات ارزی، بخشودگی بدهی‌های سفر زیارتی و نتایج آن (۱۹۵۲) می‌پردازد. در فصل دوم به هزینه‌های چادر و محل اسکان زائران، همچنین هزینه‌های حمل و نقل، مهاجرت‌های غیر قانونی و لغو هزینه‌های زائران از سوی دولت و کنترل گذرنامه‌ها (۱۹۵۲) اشاره می‌شود. فصل سوم به مسئله عبور و مرور زائران از کشورهای حوزه خلیج فارس و وضعیت پاکستانی‌های بی‌بضاعت (۱۹۵۲) می‌پردازد. پل هوایی ایالات متحده آمریکا و صندوق رفاه زائران مکه و تصمیم بر عدم تکرار حمل و نقل هوایی زائران در سال‌های آتی (۱۹۵۰-۱۹۵۸) از موضوعاتی است که در فصل چهارم بررسی می‌شود. فصل پنجم گزارشی از حج سال ۱۳۷۱ قمری (۱۹۵۲) ارائه می‌دهد. زیارت و مهاجرت غیر قانونی (۱۹۵۳) موضوع فصل ششم از جلد هشتم کتاب است. فصل هفتم به تشریح قوانین و مقررات دولت عربستان سعودی در رابطه با محل اسکان و حمل بار و اثاث زائران، تعرفه زیارت و ممنوعیت استفاده از تزئینات در طول زیارت (۱۹۵۳) می‌پردازد. در فصل هشتم به تمهیدات سفر زائران از مبدأ هند (۱۹۵۳)، و در فصل نهم به اجتماعات مردم روسیه - ترکستان و حج دکتر حیدر بیگ (۱۹۵۳) اشاره شده است. فصل دهم زیارت از مبدأ اتحاد جماهیر شوروی سابق (۱۹۵۳) را توصیف می‌کند. در فصل یازدهم به زیارت از مبدأ مصر، سوریه و ایران (۱۹۵۳) اشاره شده است و فصل بعدی به موضوع احیای مسیر زیارت از منطقه حضر موت (۱۹۵۳) می‌پردازد.

تلاش برای تنظیم سفر زیارتی مکه (۱۹۵۳) و ورود زائران از جمله ولیعهد عربستان (۱۹۵۳) به ترتیب موضوعات فصل‌های سیزدهم و چهاردهم است. گزارش کلی حج سال ۱۳۷۲ قمری (۱۹۵۳) در فصل پانزدهم آمده است. در فصل شانزدهم خواننده اطلاعاتی در

مورد تعرفه سفر زیارتی، سهمیه مردم اندونزی و تمهیدات مالی و قوانین مسافرتی (۱۹۵۴) کسب می‌کند. امتناع عربستان سعودی از پذیرش مأموریت رسمی زیارت اتباع مراکشی (۱۹۵۴) موضوع فصل هفدهم را تشکیل می‌دهد. فصل هجدهم به پیشنهاد احداث «خانه نیجریه» در مکه و انتصاب مامور ویژه حج و زیارت برای حمایت از زائران نیجریایی در مقابل هر گونه بدرفتاری (۱۹۵۴) می‌پردازد. فصل نوزدهم موضوعات رقابت بر سر عقد قرارداد حمل و نقل دریایی زائران، سرپرستی خط آهن حجاز و عدم تبلیغات شوروی (۱۹۵۴) را بررسی می‌کند. فصل بیستم موضوع زیارت از مبدأ ترکیه (۱۹۵۴) را ارزیابی می‌کند. فصل بیست و یکم گزارشی کلی از زیارت سال ۱۳۷۳ قمری (۱۹۵۴) ارائه می‌دهد.

منافع سیاسی مصر در طی حج سال‌های ۱۹۵۴-۱۹۵۶ موضوع کار فصل بیست و دوم است. موضوع مشکلات زائران نیجریایی و حملات پی‌درپی به آنها و ملاقات با حاکمان نیجریایی (۱۹۵۵) در فصل بیست و سوم بررسی شده است. در فصل بیست و چهارم به رفاه زائران مالایی، و در فصل بیست و پنجم به موضوع مسیر حج از دمشق، کنترل مرزها و سوء استفاده از زائران (۱۹۵۵) اشاره شده است.

فصل بیست و ششم محدودیت‌های سفر زیارتی از مبدأ ترکیه (۱۹۵۵) را بر می‌شمارد و در فصل بیست و هفتم به تعداد و ملیت زائرانی که سال ۱۹۵۵ (۱۳۷۴ قمری) از بندر عقبه تردد داشتند، اشاره می‌کند. درخواست عربستان سعودی برای جلوگیری از زیارت اتباع بریتانیایی با شرایط نامناسب و نقد مطبوعات از مدیریت دولت عربستان در زمینه حج (۱۹۵۵) از موضوعاتی است که در فصل بیست و هشتم به آنها پرداخته شده است. فصل بیست و نهم سفر حج اتباع چینی (۱۹۵۶) را توضیح می‌دهد. سخنرانی پادشاه سعودی و خوشامدگویی او به زائران در سال ۱۹۵۶ موضوع فصل سی‌ام از جلد هشتم کتاب است. فصل سی و یکم محدودیت‌های سفر زیارتی حج از مبدأ ترکیه (۱۹۵۶) را بر می‌شمارد و در فصل سی و دوم به مدیریت حج نیجریه و کمک پاکستان بعد از تیرگی روابط عربستان سعودی - بریتانیا در سال‌های ۱۹۵۶-۱۹۵۷ اشاره شده است. پوشش خبری مطبوعات ترکیه در رابطه با سفر حج از مبدأ اتحاد جماهیر شوروی سابق، ثبت و ترکستان چین (۱۹۵۷)

موضوع فصل سی و سوم از جلد هشتم است. فصل بعدی به زیارت سعود بن عبدالله ابن جلووی و همراهان وی و متن سخنرانی پادشاه خطاب به زائران (۱۹۵۷) می‌پردازد. قوانین مربوط به سفر زیارتی اتباع نیجریه به مکه و موقعیت اتباع نیجریه‌ای محبوس و همچنین موضوع ذخیره کمک‌های پزشکی (۱۹۵۷) در فصل سی و پنجم بررسی شده است. بحث فصل سی و ششم پیرامون زیارت اتباع مالایی و کنترل عربستان سعودی بر ورود زائران در سال ۱۹۵۷ است. زیارت از مبدأ اردن و سوریه و اهمیت آن برای اسرائیل (۱۹۵۷) موضوع فصل سی و هفتم است. فصل سی و هشتم خواننده را در جریان ملاقات پادشاه عربستان با نماینده رئیس جمهور ناصر، در طول عمره مکه، (۱۹۵۷) قرار می‌دهد.

در فصل سی و نهم به زیارت مکه و نقش شاهزاده عبدالله الفیصل (۱۹۵۸) اشاره می‌شود. فصل چهل، صندوق خیریه برای قربانیان آتش سوزی مکه (۱۹۵۸) را توصیف می‌کند و در فصل بعد، گزارش کلی حج سال ۱۹۵۹ (۱۳۷۸ قمری) آمده است. فصل چهل و دوم از جلد هشتم خواننده را به بحث پیرامون سفر حج اتباع چینی ملی‌گرا و روابط پاکستان با چین کمونیست (۱۹۵۹) سوق می‌دهد. فصل چهل و سوم به ممنوعیت سفر حج اتباع ترک (۱۹۵۹) می‌پردازد. در فصل چهل و چهارم ممنوعیت برگزاری کنفرانس اسلامی در طول موسم حج و جایگزینی آن با کنفرانس علما (۱۹۵۹) بررسی می‌شود.

محتوای فصل چهل و پنجم توصیف شخصی از سفر حج در طی سال‌های ۱۹۶۴ - ۱۹۸۸ است و در این فصل به زیارت جلال آل احمد در سال ۱۹۶۴ از کتابش *خسی در میقات* (انتشارات سه قاره، واشنگتن دی سی، ۱۹۸۵)، زیارت مالکوم لیتل (Malcom Little) در سال ۱۹۶۴ از کتاب *اتوبیوگرافی مالکوم ایکس* (هاچینسون، ۱۹۶۵)، زیارت شهاب‌الدین در سال ۱۹۸۱ از کتاب *حج در کانون توجه* (انتشارات اپن، لندن، ۱۹۸۶) و زیارت عباس مبارک از کتاب *برگی از نشریه صوفی* (ناشر عبدالوهاب بوآس، انتشارات المنت، ۱۹۸۸) اشاره شده است.

فصل چهل و ششم به موضوعات حمل و نقل زائران و راه‌آهن حجاز (۱۹۷۲) می‌پردازد. در فصل چهل و هفتم به سخنرانی ملک‌خالد (نوامبر، ۱۹۷۷) خطاب به زائران و نمایش پرده

کعبه (نوامبر، ۱۹۷۸) اشاره شده است. موضوع فصل چهل و هشت امنیت و آشوب مسجدالحرام در مکه طی سال‌های ۱۹۷۸-۱۹۸۰ است. فصل چهل و نهم، گفته‌های ملک‌فهد را نقل قول می‌کند. فصل بعد چشم‌اندازی به آینده حج و اماکن مقدس در سال‌های ۱۹۸۲ و ۱۹۸۸ دارد. در فصل پنجاه و یکم به پوشش رسانه‌ای نابسامانی‌های مکه و روابط بین دولت عربستان و بحران‌های آن در طی سال‌های ۱۹۸۶-۱۹۹۲ اشاره شده است. فصل پنجاه و دو به آماده‌سازی و توسعه اماکن مقدس در طول سال‌های ۱۹۵۵-۱۹۹۲ می‌پردازد.

در فصل پایانی آمار و نظرسنجی‌های مربوط به حج ۱۹۶۰-۱۹۹۰ آورده شده است.

جلد نهم

v. 9. Health affairs and the Hajj

جلد نهم از کتاب سجالات حج با عنوان بهداشت و سلامت و حج، در بیست و هشت فصل تهیه و تنظیم شده است.

فصل یکم از جلد نهم کتاب، با عنوان آب‌وهوا و بیماری‌های موجود در مکه و جده در قرن نوزدهم، به چکیده‌هایی از سفرنامه‌های اتباع اروپایی به مکه اشاره می‌کند. در فصل دوم شیوع بیماری وبا در میان زائران توصیف، و چکیده‌هایی از گزارش‌های واصله از جده ارائه می‌شود. فصل سوم به کنترل بهداشت و سلامتی تردد زائران، مرگ‌ومیر در اثر آب‌وهوای سرد و باران‌های شدید، شیوع وبا، آمار مرگ‌ومیر زائران و غیره در طی سال‌های ۱۸۷۲-۱۸۷۸ می‌پردازد.

قوانین و مقررات سازمان بهداشت بین‌المللی قسطنطنیه، ممنوعیت پیاده شدن زائران غیر مصری در بنادر مصر (۱۸۸۰)، شیوع وبا و آمار مرگ‌ومیر زائران طی سال‌های ۱۸۸۰-۱۸۸۱ در فصل چهارم گنجانده شده است. فصل پنجم به جنبه‌های سلامت و بهداشت موسم حج سال ۱۸۸۲ می‌پردازد و گزارشی از پایگاه‌های قرنطینه‌ای در کاماران (۱۸۸۲) ارائه می‌دهد. فصل ششم حاوی گزارشی از موسم حج سال‌های ۱۸۸۴ و ۱۸۸۵ است. مکاتبات و گزارش‌های مرتبط با حج و شرایط موجود در ایستگاه‌های قرنطینه‌ای کاماران در سال‌های ۱۸۸۶-۱۸۹۰ موضوعات فصل هفتم

است. فصل هشتم اطلاعاتی در مورد مسیر حج، مقایسه الطور والواج، به عنوان محدوده پایگاه‌های قرنطینه‌ای، و گزارشی از تمهیدات قرنطینه‌ای در کاماران طی سال‌های ۱۸۹۱-۱۸۹۲ در اختیار خواننده قرار می‌دهد. شیوع وبا و جدول آماری زائران مستقر در پایگاه قرنطینه‌ای الطور و نیز گزارش دکتر صالح صبحی (۱۸۹۳) موضوعات فصل نهم است. در فصل دهم به بازدید از بیمارستان جده، وضعیت زائران هندی بریتانیایی در مدینه، طاعون و تأثیرات آن و گزارشی در مورد پایگاه قرنطینه‌ای کاماران در سال‌های ۱۸۹۶-۱۹۰۰ پرداخته شده است. فصل یازدهم گزارش‌هایی در مورد پایگاه قرنطینه‌ای زائران کاماران ۱۹۰۶ - ۱۹۱۰ ارائه می‌دهد. موضوعات فصل دوازدهم مسائل مرتبط با حج، نظارت بهداشتی و راه آهن حجاز، شیوع وبا، پرداخت رشوه به بازرس قرنطینه، بیمارستان شهرداری در جده و دیگر مسائل در سال‌های ۱۹۰۶-۱۹۱۰ است.

فصل سیزدهم به موضوعاتی مانند موسم حج سال ۱۹۱۰-۱۹۱۱: قرنطینه در تبوک، نصب اجاق‌های ضد عفونی کننده، انتصابات پزشکی، شیوع وبا و افتتاح بیمارستان زائران در جده اشاره کرده است. در فصل چهاردهم به تمهیدات بهداشتی در مکه و منا، وجود سگ‌ها در کشتی‌های حامل زائران، وضعیت خدمات پزشکی حجاز، قرنطینه و سایر کنترل‌های بهداشتی و سلامتی در سال‌های ۱۹۱۶-۱۹۱۸ پرداخته شده است. موضوعات فصل پانزدهم کنفرانس زیارتی و علاقه بریتانیا در کنترل خدمات بهداشتی و پزشکی زائران، وضعیت موجود در کاماران، مشکلات تأمین آب و گزارش‌های پزشکی در سال‌های ۱۹۱۹-۱۹۲۰ است. فصل شانزدهم اختلاف نظرهای ملک حسین و مقامات سیاسی بریتانیا بر سر کنترل قرنطینه، آمارهای زیارتی، بیمارستان زائران هندی و شیوع آبله در سال‌های ۱۹۲۰-۱۹۲۱ را توضیح می‌دهد. موضوع فصل هفدهم اقدامات کمیته قرنطینه زائران، موقعیت در قرنطینه الطور و کاماران، دیدار امین ریحانی با ملک حسین در مورد جزیره ابوسعبد و کنترل بهداشتی راه آهن حجاز در سال‌های ۱۹۲۲-۱۹۲۴ است.

در فصل هجدهم خواننده مطالبی در مورد مسئله نگهداری پایگاه‌های قرنطینه‌ای (علی‌رغم مناقشات حجاز - نجد)، تمهیدات کمیته همکاری‌های بهداشتی برای سفرهای زیارتی، بازرسی محل اسکان زائران، شیوع آبله و دیگر مسائل در طی سال‌های ۱۹۲۵-۱۹۲۷ می‌خواند.

تصمیم‌های اتخاذ شده در کنفرانس زیارت (بیروت، ۱۹۲۹)، مشکلات اقدامات هیئت پزشکی مصری، تأثیرات شایعه شیوع وبا، موقعیت ابن سعود در رابطه با سازمان بهداشت اتحادیه ملل و غیره در سال‌های ۱۹۲۹-۱۹۳۴ مباحث فصل نوزدهم به شمار می‌روند. فصل بیست موضوعاتی از قبیل وضعیت بهداشت و حج سال ۱۹۳۵، نارضایتی مسلمانان در مورد محدودیت‌های بهداشتی، کنترل بهداشت سفرهای زمینی حجاج در سال ۱۹۳۵ را پوشش می‌دهد. در فصل بیست و یکم به تحولات حمل و نقل موتوری و نیاز به کنترل بهداشت سفرهای زمینی زائران به مکه، توسعه خدمات پزشکی عربستان سعودی، وضعیت پایگاه قرنطینه‌ای کاماران و باقی مسائل در سال‌های ۱۹۳۶-۱۹۳۹ اشاره شده است. فصل بیست و دوم اطلاعاتی در مورد کار پایگاه قرنطینه‌ای کاماران، طرح پلمب پایگاه قرنطینه‌ای در الطور، بازنگری مفاد زیارتی کنوانسیون‌های بین‌المللی بهداشتی، بهداشت فرودگاه‌ها برای زائرانی که با سفر هوایی عازم مکه هستند و باقی مسائل در سال‌های ۱۹۴۵-۱۹۴۷ در اختیار خواننده قرار می‌دهد. در فصل بیست و سوم گزارش بهداشت در طول سفر زیارتی، موقعیت پایگاه قرنطینه‌ای کاماران، شیوع آبله در میان زائران فیلیپینی، نقل و انتقال زائران از طریق کشتی، محدودیت‌های سفر زیارتی از پاکستان و مقررات بهداشتی در سال‌های ۱۹۴۹-۱۹۵۰ ارائه شده است. فصل بیست و چهارم به تقویت دستورالعمل‌ها و راهکارهای بهداشتی حج، زیارت از مبدأ کشورهای حوزه خلیج فارس و اندونزی و خدمات پزشکی مصر در طول سال‌های ۱۹۵۱-۱۹۵۲ اشاره می‌کند.

فصل بیست و پنجم به موضوع تمهیدات قرنطینه‌ای در جده و ارتقای مقررات سازمان بهداشت جهانی در مورد حج در سال‌های ۱۹۵۳-۱۹۵۶ می‌پردازد. فصل بیست و ششم تعیین کادر و اعزام وی به مکه و ارائه خدمات پزشکی به زائرانی که از شرق دور عازم مکه شده‌اند (۱۹۵۷-۱۹۵۸) را توضیح می‌دهد. فصل بیست و هفتم اطلاعاتی در مورد خدمات وزارت بهداشت عربستان سعودی به زائران و جایگاه اسلام در امر بهداشت و زیارت در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد. فصل نهمی شامل منتخبی از کتاب‌نامه و منابع است.

جلد دهم

جلد دهم، شامل نقشه‌ها، نگاره‌ها و عکس‌هایی از حرمین شریفین و حجاز است.

منابع

۱. حمید، عبدالوحد، اسلام، راهی فطری، لندن، بی نا، ۱۹۸۹م.
۲. پول، اس. لین (S. Lane Poole)، خاندان محمدی، بی جا، کنستابل، ۱۸۹۳م.
۳. وستونفیلد، فردیناند (F. Wuestenfeld)، تاریخ شهر مکه (ترجمه شفاء الغرام باخبار البلد الحرام از فاسی مکی، آلمان، انتشارات لایپزیگ، ۱۸۵۷م.
۴. جیوجی، ام. جی (M. J. de Goeje)، چکیده‌هایی از کتاب تاریخ طبری هلند، بریل، ۱۹۸۰م.
۵. هوگارس، دی. جی. (D. J. Hogarth)، کتاب عربستان، لندن، آکسفورد، کلارندون، ۱۹۲۲م.)
۶. دوسون، موراجا (Mouradja DOhsson)، تصویر کلی امپراطوری عثمانی، پاریس، بی نا، ۱۷۹۰.